

Hei Arotake i Te Pātaka Whaioranga
He Pūrongo Whakamutunga: Whakarāpopoto Whakahaere
Pepuere 2022

Standing alone, a strand of flax cannot achieve but woven together is strong and enduring. Collective efforts often result in more meaningful and sustainable outcomes.

E kore e taea e te whenu kotahi ki te raranga i te whāriki kia mōhio tātou ki ā tātou. Mā te mahi tahi ō ngā whenu, mā te mahi tahi ō ngā kairaranga, ka oti tēnei whāriki.

I tōia mātou e ia whenu, e ia whenu o tā mātou uiuitanga ki te tirohanga me whai mātou i tētahi kaupapa e kaha ake ana te rere tahi me te kaha ake hoki o te whai a Te Pātaka Whaioranga i te mahi tahi me te rāngai hauora. Ko te tikanga hoki o tēnei whakataukī e whakaatu ana i te whakatūtatatanga a te rōpū arotake e whakarato ai i tētahi pūrongo, ā, ko tō mātou tūmanako ka puta ngā panonitanga whai tikanga.

Ngā mihi: Ka whakawhetai atu Te Rōpū Arotake i Te Pātaka Whaioranga (Heamana Sue Chetwin, Professor Sue Crengle, Associate Professor Tristram Ingham, Frank McLaughlin, Heather Simpson, Leanne Te Karu) ki te hunga whai pānga, nāna nei i whakahoki kōrero i te roanga o tā te rōpū mahi. Kua mau he maha o ēnei tirohanga i tā mātou pūrongo wā poto i te Noema o te tau 2021. Nō te whakaoti i tā mātou pūrongo wā poto, ka whiwhi mātou i ētahi anō whakahoki kōrero kāmeheheha i ngā rōpū tūroto, i ngā mātauranga Māori, i ngā tākuta, i ngā kaikōkiri me ngā tākuta Pasifika. E whakawhetai anō hoki mātou ki ngā āpiha o Te Manatū Hauora, ki Te Kaikōmihana o Te Kāhui Tika Tangata, ki Te Toihau Hauora, Hauātanga, ki Te Kaikōmihana mō ngā Tamariki, ki Te Aho o Te Kahu, ki te Health Transition Unit, ki ngā āpiha nō Te Tai Ōhanga, ki ngā komiti mātanga hauora nō roto mai i Te Pātaka Whaioranga, inarā hoki ki ngā tumuaki o ngā Pharmacology and Therapeutics Advisory Committees (PTAC), ki te Rōpū Whaikupu Māori, ki te Consumer Advisory Committee (CAC), ka mutu, ka tika, ki Te Pātaka Whaioranga anō, nā rātou katoa i tuku ngā tātaritanga me ngā māramatanga ki te arotake.

Tohutoro: Te Rōpū Arotake i Te Pātaka Whaioranga. 2022. *Hei Arotake i Te Pātaka Whaioranga: Pūrongo whakamutunga: Whakarāpopoto whakahaere.* Te Whanganui-a-Tara: Manatū Hauora.

I whakaputaina i te marama o Mei 2022 e te Manatū Hauora
Pouaka Poutāpeta 5013, Te Whanganui-a-Tara 6140, Aotearoa

ISBN 978-1-99-110045-0 (tānga pepa)

ISBN 978-1-99-110046-7 (tuihono)

HP 8173

Ka kitea tēnei tuhinga i [health.govt.nz](https://www.health.govt.nz)

He mea raihana tēnei mahi i raro i te raihana o te Creative Commons Attribution 4.0 International. Ko te ngako ia, kua wātea koe: ki te tiritiri, arā ki te kape me te tohatoha anō i ēnei rauemi, ahakoa te momo kōnae, hōputu rānei; ka taea hoki e koe te whakarerekē, arā te whakarākei, te panoni me te whakawhānui i ēnei rauemi. Me tuku mana tika koe, homai i tētahi hononga ki te raihana me te tūtohu mēnā kua mahia he rerekētanga.

Ngā ihirangi

He Pānui nā Te Heamana	1
He kupu whakataki, horopaki hoki.....	4
Tō mātou huarahi ki tēnei pūrongo	5
Te taiao whakahaere o Te Pātaka Whaioranga	7
Te mana whakahaere me ngā whakaritenga kawenga takohanga.....	9
Ngā tūtohu.....	10
Tā Te Pātaka Whaioranga tukanga whakatau	11
Ngā tūtohu.....	12
Ngā rongoā mate pukupuku	14
Ngā tūtohu.....	15
Ngā māuiui me uaua ka kitea	16
Ngā tūtohu.....	17
Rongoā āraimate	19
Ngā tūtohu.....	20
Ngā pūrere hauora	21
Ngā tūtohu.....	22
Te whakatairanga i te whakamahi haepapa o ngā rongoā	23
Ngā tūtohu.....	23

He Pānui nā Te Heamana

He mea mīharo rawa atu te māia, kei raro i te taumaha, o te taitamāhine i tō ai i a ia anō i tōna moenga ki te tae atu, ko ia tahi me tōna hoa haere ko tāna pēke kōhi tiko, ki tētahi hui i tōku taha hei tumuaki o Te Arotake i Te Pātaka Whaioranga. Ko ia te māngai mō ērā e pāngia nei e te mate Crohn. Kua tangohia tata ki te katoa o tōna kōpiro nui. Ko tōna waitohunga he mōkinokino rawa kia kōrerotia.

Mamau ai ko ia whenua ki te wero he pēhea kia utua ngā rongoā hou me ngā rongoā teitei te utu me te nui ake haere mutunga kore o te rārangi o aua rongoā. Kua riro taua mahi i Te Pātaka Whaioranga i roto i ngā tau 27 kua pahure, me te tāpiri atu ko te haepapa kia whakahaeretia ngā whakatauritenga tino hūkokikoki e hāngai ana ki te mau kita ngā rongoā mā ō mātou hōhipera, mā te kumanu hauora tuatahi, ā, i te mutunga iho mā ngā kiritaki pēnei i taua hāura mate Crohn.

Nōku te hōnore ki te ārahi i te arotake tuatahi, ko te take he pēhea te pai o te whakatutuki a Te Pātaka Whaioranga i tana whāinga kia pahawa ngā hua hauora pai rawa atu mō ngā tāngata katoa o Aotearoa, i runga i te kōpiri o te tahua. Kua tae mai te pūrongo i te wā o te whakahounga nui rawa atu o te katoa o te rāngai hauora me te rāngai whaikaha i roto i ngā ngāhurutanga. Kua whai whakaaro te arotake me tautoko, me āhei anō hoki āna whaikupu kia taea ai e Te Pātaka Whaioranga te noho pūputu ki roto ki tēnei pūnaha hauora hou e pāhekoheko ana.

Ko te korahi me ngā here o ā mātou nei mahi e tono ana ki a mātou kia whakaaroarotia ā te Pātaka Whaioranga pūnaha me āna tukanga me te aromatawai mēnā ka puta ko ngā hua pai mō ngā tāngata katoa o Aotearoa, engari, inarā hoki mō ngāi Māori, mō te hunga moutere, mō te hunga whaikaha, mō ētahi atu taupori kia āta arotahia. Kua whakaaroarotia ā mātou kōrerorero, ā mātou tirohanga me ngā whaikupu mai i te tū tōkeke.

He maha ngā hāora kua pau i a mātau e tiro atu ana i te rūma pūkaha o Te Pātaka Whaioranga - ko ngā tukanga whakatau e whakamahia nei hei kōwhiri he aha ngā rongoā kia utua. Ka uaua te pānuitanga o ētahi o ā mātou whaikupu i ahu mai i taua tātaritanga, inarā hoki ko ngā whaikupu e pā ana ki ngā hua tōkeke. E mātai ana te arotake i ngā ngoikoretanga mō te āhua o te tukanga whakatau (mai i te poari ki raro) me te kounga o ngā whakataunga i puta. Me te aha kua puta ngā hua kāore i te tōkeke mō ngāi Māori, mō te hunga moutere, mō te hunga whaikaha, mō ētahi atu taupori kia āta arotahia. Ko te ngako o ā mātou whaikupu e karanga ana kia pai ake te aroturukitanga, kia pai ake ngā tukanga kia nui ake hoki ngā reo e rangona ana ka whakatau ana ko tēhea ngā rongoā kia utua, ā, mā wai. Heoi anō, e mātai ana mātou he ahakoa me whakapai ake ā Te Pātaka Whaioranga tukanga, me kite te whakaahutanga o aua tukanga i roto i te horopaki o tētahi pūnaha hauora kāore i tika tāna whakamana i ngā mātāpono o Te Tiriti o Waitangi. E hoahoatia ana te whakahounga o te pūnaha haurora me te pūnaha whaikaha kia whakaorotia tēnei, ka mutu, e hāngai ana ā mātou whaikupu ki te ture Pae Ora (Healthy Futures) i marohitia ai.

Ahakoa tērā, ka taea e Te Pātaka Whaioranga te tū whakahī mō te nuinga o āna mahi. Ko āna kaimahi matatau e mahi ana i roto i tētahi umanga ahurei, arā he umanga i reira rā ko te mahi he hanumitanga o te aromatawai hauora, te whiwhinga, me te mau tahua.

Ko te tini me te mano e whai painga ana i ia rā, i ia rā ka tīkina mai ana e rātou ā rātou rongoā, ka whiwhi ana rānei rātou i aua mea i te hōhipera - he nui hoki rātou e kore pea e mōhio ana ki te mahi a Te Pātaka Whaioranga. Ā, he matatika te kī kua āhua kitea Te Pātaka Whaioranga i roto i ngā tau hei te 'pūkaha iti ka taea'. I roto i a ia te mahi pīroiroi, ko te whakamahi i tāna tauira kia tutuki ai ngā utu pai mō ngā rongoā, me te aha mā ngā penapenanga pūtea ka hoko mai ai ērā atu rongoā, me te whiwhinga anō hoki i ngā pūrere hauora, ā, i ēnei wā tata nei, i ngā rongoā āraimate. Ka whakamāramatia e mātou, kāore e noho pai ana ki Te Pātaka Whaioranga tētahi o ēnei haepapa hou e rua.

Kei te whakahaere ia i roto i tētahi horopaki, i reira rā ko ngā umanga mahi rongoā o te ao e tohe ana me tū ngā whakaaetanga matatapu, kei roto rā ngā whakaritenga pīroiroi e pā ana ki ngā moni hoki, ki ngā hekenga utu anō hoki, ko te take, me mate ngā whenua me ngā mana whakahaere te utu i ngā utu teitei rawa atu me te kore i taea e rātou aua utu te whakataurite.

Ka whakapeti a mātou pūrongo wā poto i te nuinga o tā te arotake i rongo ai mai i ngā tūrora, i ngā kaikōkiri, i ngā tākuta, i ngā kaikōkirikiri mā ngā ahumahi, i ngā umanga mahi rongoā, i ngā whakararanga hauora Māori, hunga moutere rānei, me Te Pātaka Whaioranga anō hoki.

Ko te āheinga ki ngā rongoā he wāhanga kotahi noa iho o te huarahi ki tētahi 'hua pai'. E karanga ana ētahi o ā mātou whaikupu kia mahi tahi te whakahaere o tēnei pūnaha hou e pāhekoheko ana e taea ai te tuku ngā hua hauora pai ake mō ngā rōpū kia āta arotahia pēnei i a rātou e pāngia nei e ngā māuiui me uaua ka kitea. Me tū Te Pātaka Whaioranga hei wāhanga o taua mahi tahi. Me tuwhera ake āna mahi kia pai ai te pērā.

Kua auau tā te rōpū arotake hui tahi mai i tana whakatū i te marama o Maehe i tērā tau. Kua werohia e Kowheori-19, engari, kāore ia i whakamutu i te haere o tā mātou nei mahi. I te taha o ngā rōpū i whakahuatia ai i runga, kua tūtaki mātou i ngā āpiha i roto i te Manatū, i te Te Kaikōmihana o Te Kāhui Tika Tangata, i Te Toihau Hauora, Hauātanga, i Te Kaikōmihana mō ngā Tamariki, i Te Aho o Te Kahu, i te Health Transition Unit, i ngā āpiha nō Te Tai Ōhanga, ki ngā komiti mātanga hauora nō roto mai i Te Pātaka Whaioranga, inarā hoki ki ngā tumuaki o ngā Pharmacology and Therapeutics Advisory Committees, ki te Rōpū Whaikupu Māori, ki te Consumer Advisory Committee, ka mutu tonu ki a Pharmac anō hoki. I mātaitia e mātou i roto i tā mātou pūrongo wā poto ko te uaua o te unuhia o ngā pārongo mai i Te Pātaka Whaioranga. E harikoa ana au ki te whāki ka āminetia tā mātou whiwhinga i te nuinga o ngā raraunga e hiahia ana kia oti ai i a mātou tā mātou tātari. Waihoki, e mihi ana au ki Te Pātara Whaioranga, nāna nei i whakawātea āna kaimahi kia whakautua ai ā mātou pātai maha.

Tērā pea he mea pai tōku ahunga mai i te ao kiritaki, i te ao kairīpoata anō hoki me te iti o taku mōhio ki te pūnaha hauora nā te mea kei a au he tirohanga hou. Ko tāku e taea ai te whāki, me kore ake te tautoko, te manawanui, me te mōhio motuhake o tētahi, o tētahi o te rōpū (Ko Sue Crengle rātou ko Tristram Ingham, ko Frank McLaughlin, ko Heather Simpson ko Leanne Te Karu) kua kore e taea e mātou tētahi pūrongo ngaio pēnei te whakaoti. Waihoki, kātahi nei te manawanui whakaharahara o tā mātou rōpū hēketari, inarā hoki, o te kaiārahi rōpū hēkeretari ko Sarah Davies, me ā mātou mātanga hāpai pūtohe arā Sapere Research Group me Gabrielle Baker.

Anei tāku whakaaro whakamutunga, ko tēnei mā te taitamāhine nāna nei i whāki tāna kōrero ki a au. I runga i te mōhio kāore e taea ngā rongoā katoa te utu tūmatanui, ko taku tūmanako ka whai painga tēnei pūrongo me ā mātou whaikupu.

E tautoko ana au i tēnei arotake me āna whaikupu ki te Minita.

Sue Chetwin CNZM
Heamana

He kupu whakataki, horopaki hoki

E tōtika ai te mahi a Te Pātaka Whaioranga me te tukuna atu o āna whāinga matua, me kaha ake tana mahi tahi i roto i te pūnaha hauora. Kia pērā ka matea ngā manawanui rahi ake me ngā mahi tōtika a Te Pātaka Whaioranga, a ngā umanga hauora matua hoki nō rātou ka mahi tahi, kia whakaritea ai he pūnaha e rere tahi ana, he tōtika, he tōkeke anō hoki. He mahi nui rawa atu te aromātai me te utu i ngā rongoā, me te whakahaere hoki i te whakarato o rātou, ka mutu, me whakamōhio ēnei mahi e te anga o te pūnaha hauora hou me ngā whāinga tōmua ka whakatūria e ia.

E tūtohu ana te arotake ka pai ake te anga whakamua o ētahi tūranga o te wā e whakahaeretia nei e Te Pātaka Whaioranga, mēnā ka hoatu ki ētahi atu umanga, arā, he aha ngā mea kia uruhina ki te hōtaka rongoā ārai mate, ko te whakarārangi me te kirimana i ngā pūrere hauora, me te pupuri i te tūranga matua mō te whakatairanga i te whakamahi haepapa o ngā rongoā. E panoni haere ana te pūnaha hauora, ā, kua tautohuhia e te arotake ētahi atu umanga matua e noho pai ake ana ki te kōkiri atu i ēnei mahi. Mā reira ka wātea ai Te Pātaka Whaioranga ki te āta arotahi ki tāna mahi pū hei pokapū panekiretanga mō te aromatawai, mō te aromātai me te hoko mai i ngā rongoā. Waihoki, ka marohi mātou kia whāwhā Te Pātaka Whaioranga i tētahi tūranga tiketike e pā ana ki te whakarato toitū o ngā rongoā.

E mahi ana Te Pātaka Whaioranga i tētahi wāhi e wero ana, i reira rā ngā kaimahi e whakaaroaro ana i ngā rauemi hangarau whīwhiwhi me te mahi i ngā tūtohunga he whānui ana, he whāroa ngā whakaaweawe. Ko te whakangao i ngā rongoā i tētahi pūnaha hauora tūmatanui he mea tino whakataetae e rātou māna e mahi nei ngā rongoā, e rātou hoki e hiahia ana ki aua rongoā, me te aha he auau te taunu i Te Pātaka Whaioranga.

I ngā rā o mua he whāinga kaha o Te Pātaka Whaioranga ko te penapena pūtea. Ko ngā tikanga o te ao e manako ana ki te matatapu, ā, ki ngā rautaki ā-utu pēnei i ngā moni hoki, i ngā hekenga utu ā-nuinga me te hoko ā-mōkī.

E whakapono ana te arotake me tūpato tātou ki ngā kōrero e pā ana ki te rahi o ngā penapenanga pūtea engari ia, i āwhinatia te pokapū hauora tūmatanui o Aotearoa me te haere tonu o taua āwhina e tētahi umanga matua mau tahua pūmau, e whai pūkenga ana hoki ki te aromātai rongoā me te whiriwhiringa hokohoko.

I tēnei pūrongo whakamutunga ka āta arotahi mātou ki:

- ngā panonitanga e hiahiatia ana ki ngā whāinga, ki ngā mahi, ki te mana whakahaere me ngā whakaritenga kawenga takohanga, kia āhei ake ai te putanga o ngā hua hauora pai katoa mā Aotearoa me te whakahaumako i te whakapono me te whakamanawa o te marea ki ngā mahi e mahia nei e Te Pātaka Whaioranga
- ngā tukanga whakatau whakangao a Te Pātaka Whaioranga, inarā hoki he pēhea te tōkeke e whakaaroarotia nei. He pūtaka aua tukanga hei tautoko i tā Te Pātaka Whaioranga mahi matua, arā, he tiaki, he whakahaere anō hoki i te hōtaka rongoā, ā, i te mutunga iho he tino hira aua tukanga kia tutuki pai ai i Te Pātaka Whaioranga tāna whāinga ā-ture mō ngā hua hauora pai katoa
- ērā atu o ngā mahi a Te Pātaka Whaioranga, tae ana ki tāna whakatairanga i te whakamahi haepapa o ngā rongoā, ki tāna turanga e whakawhānui haere ana

mō te hanga kirimana mō ngā pūrere hauora, ki tāna tukanga whakatau me tāna tūranga mō te hoko mai i ngā rongoā āraimate, ā, he aha tāna tūranga o te wā mō te tautoko i te whakahaumarutanga o te whakarato rongoā

- te wāhi e tupu haere ana e pā ana ki ngā māuiui me uua ka kitea, ā, he pēhea te tiakina o te tangata e pāngia nei e aua māuiui me uua ka kitea
- ngā maimoatanga mate pukupuku tae ana ki te pātai he pēhea te whakahaere a Aotearoa nei i te tonotono e piki haere ana me te utu o ngā maimoatanga hou.

I roto i tēnei tukanga nā te arotake i:

- whakamahi he tirohanga tōkeke kia mōhio mēnā, ā, he pēhea te tutuki i Te Pātaka Whaioranga te tōkeke i roto i te whakangao i te pūtea tūmatanui kia puta ai ngā hua hauora pai ake
- āta arotahi ki ngā kaupapa me ngā hīraunga o te pūnaha hauora i whakahoungia: kei hea i roto i taua pūnaha hauora te wāhi pai katoa mō ētahi mahi motuhake e mahia nei i tēnei wā e Te Pātaka Whaioranga; ā, mō ngā mahi e pai katoa ana mā Te Pātaka Whaioranga e ārahi, he pēhea te whakarite kua taunga te noho a Te Pātaka Whaioranga kei roto i ngā hiahia whānui ake o te pūnaha hauora
- whai i te hiranga o tēnei, arā, he aha ngā mea me panoni kia whakahaumakotia ai te whakaponono me te whakamanawa o te marea ki Te Pātaka Whaioranga.

Kua mārama ki a mātou ko te 27 tau e roa rawa ana kia tāria he arotake tuatahi.

Hei umanga, he nui tōna kuneroa - mō te pai, mō te kāore i te tino pai hoki. Kāore he tikanga, kāore he whai take hoki kia mahi auautia he arotake pēnei, engari e tūtohu ana mātou me whakatū he whakaū kounga ā-waho mō ētahi wāhanga o te umanga - inarā hoki ko ngā tukanga whakatau me ngā hua tōkeke - waihoki me auau taua mahi, hei taurira, i te taha o te huringa o te mahere rautaki hauora.

Tō mātou huarahi ki tēnei pūrongo

Mō tēnei pūrongo, i mahia e mātou he tātaritanga ngaio o ngā huinga raraunga nunui e tiro ana ki ngā nui o ngā rongoā i tukuna, me te whakaaroaro anō hoki i te mātāwaka, i te takiwā me te pakeke, mā reira e kitea ai he pēhea te whakapau i ngā whakangao a Te Pātaka Whaioranga. I mahi mātou i ngā whakatauritenga ki a Ahitereiria, Kānata me Peretānia - mō te huarahi nā rātou i whai hei aromatawai i ngā rongoā kia utua tūmatanuitia ka tahi, ka rua mō te pēheatanga o tā rātou whakamahi i ngā whaikupu mātanga me ngā reo kiritaki, reo tūroro hoki i roto i ā rātou tukanga whakatau. Kua oti anō hoki i a mātou ētahi arotake āmiki mō te pēheatanga o tā Te Pātaka Whaioranga whakatau, ko wai e whakaurutia ana, ā, he pēhea te whakaaroarotanga i te tōkeke. Hei whakaoti, ka whakaaroaro tonu mātou i ngā tirohanga o te hunga whai pānga, tae ana ki ngā hui anō.

Kua kimi māramatanga mātou kia mōhiohia he pēhea Te Pātaka Whaioranga, hei hinonga nā Te Karauna, e whakatutuki nei i ngā tūmanako o te kāwanatanga me ngā tūmanako o ngāi Maori mō Te Tiriti o Waitangi. E mārama ana me tino kaha ake tā Te Pātaka Whaioranga urupare ki Te Tiriti o Waitangi.

E whakaaro ana mātou ko te pātai he pēhea te mau o te mātauranga Māori i roto i te whānui o ngā mahi rongoa e hāngai pū ana ki ngā wāhanga katoa o te pūnaha hauora, ā, ko te mea pai katoa, mā Te Mana Hauora Māori e ārahi.

Kia rite ai ki te korahi me ngā here o ā mātou nei mahi, ki ngā whakahounga o te pūnaha hauora me te pūnaha whaikaha, ki te ture Pae Ora anō hoki i marohitia ai, kua whakaaroaro mātou he pēhea ā Te Pātaka Whaioranga mahi me āna houtete e pā ana ki ngā taupori e toru kia āta arotahitia: Ngā whānau, ngā hapū me ngā iwi Māori; te hunga moutere; me te hunga whaikaha. E rangaranga ana ngā kitenga mō te tōkeke puta noa i tā mātou pūrongo, ā, e tino whai tikanga hoki aua kitenga i roto i te wāhanga e pā ana ki te whakatau.

Te taiao whakahaere o Te Pātaka Whaioranga

I whakatūria Te Pātaka Whaioranga hei urupare ki ngā utu tiketike, i utua ai a Aotearoa mā ngā rongoā utua tūmatanuitia, he māmā te kitea he teitei ake aua utu i ā Ahitereiria. Ko te whakaaro, he umanga hokohoko kotahi me te tahua pūmau ko te huarahi pai katoa ki te whakamātai rongoā, ki te whiriwhiringa utu, ki te whakaahu anō hoki i ngā āheinga e hiahiatia ana mō te whakahaere rongoā.

Ko ngā take matua, i whāia ai te huarahi umanga kotahi, e whakatakoria ana i te pūrongo wā poto. E whakaūngia ana aua take e ngā panonitanga o te wā i roto te mākete rongoā o te ao, tae ana ki:

- Kei te nui haere te teitei o te utu o ngā rongoā
- Kua panoni ngā paerewa whakarite ā-ao, ā, kua whakarewatia he maha o ngā rongoā he iti noa iho te taunakitanga o tō rātou pai
- Kua rerekē ngā hangarau me te aha ka iti haere te āhua whakataetae i ētahi wāhi
- Kua wehe ngā kamupene mahi rongoā i ngā mākete me te aha he uaua ake te mōhio ki ngā utu mākete.

Ko ngā pēhitanga kei runga i te tahua rongoā ko ngā pēhitanga e arotia nei e ngā whenua katoa, ka mutu, me mahi ngā whakatau e pakeke haere ake nei me te tata kore i aro atu ki te tahua i whakaritea. Nā tēnei taiao, he uaua te kite i tētahi āhuatanga anō, atu i tētahi āheinga matua mātanga e mau tahua pūmau ana, e taea ai te whakatutuki i ngā hua pai ake mō ngā aromatawai rongoā me ngā whakahaeretanga utu. Nā te korahi me ngā here o ā mātou nei mahi me pēnei mātou ka haere tonu Te Pātaka Whaioranga hei hinonga nā Te Karauna. Ki a mātou he whai tikanga tēnei inarā hoki te nui o ngā whakahounga hauora e whakahaeretia nei. Heoi anō, e whakaaro ana te arotake ka whai hua te aromatawai anō i tā te Te Pātaka Whaioranga tūranga o roto i te pūnaha hauora, ā, mēnā ka noho tonu ia hei hinonga takitahi hei te wā e mau ai ngā whakahounga me te pai o te haere o ngā hinonga hou.

Hei wāhanga o te whakaaroarotanga o tā Te Pātaka Whaioranga taiao whakahaere he tātaritanga tā te arotake e pā ana ki te pūkete whakangao a Te Pātaka Whaioranga tae ana ki te nui o ngā rongoā hou i āpitihia ai i waenga i te tau 2010 me te tau 2020, ā, he aha ngā rōpū haumanu i āwhinatia. Ka tiro atu anō hoki te arotake ko tēhea ngā rōpū taupori i āwhinatia ai e ngā whakangao hou.

Kei te whakatakoto mātou i ngā tirohanga e whai ake nei mō ā mātou kitenga:

- Ko te whakapaunga iti iho mā ngā mea e whakarārangitia houtia nei, mō ētahi taupori (inarā hoki mō ngāi Maori me te hunga moutere) i ahu mai ai i te āheinga kino ki ngā rongoā, i ngā aukati ki te whai tautiakitanga, i ngā rerekētanga i waenga i ngā kounga o te tautiakitanga, tērā rānei i te hanumitanga o ēnei mea katoa
- Ko tētahi wāhanga o te raru e pā ana ki tā Te Pātaka Whaioranga tukanga whakaraupapatanga, tukanga tohatoha pūtea anō hoki. Ko te whakapaunga iti iho mā ia tangata i roto i ngā taupori me āta arotahi e ōrite ana ki tā te arotake tātari

i ngā tukanga whakatau a Te Pātaka Whaioranga, e whakaata ana kāore i te pai te aro atu ki te whakaaroarotanga tōkeke i roto i ngā whakatau whakangao.

- Ko te āhua nei ko te whakangao i ngā rongoā pukupuku e arotau ana ki ngā taupori ehara i te Māori/Pasifika, ki ērā e noho tāone ana, ā, nā te pērā i raruraru ai ētahi atu maimoatanga.

Ko te matapae whānui a te arotake ko te kitea he whakapaunga utu hou ka arotau ki ngā taupori kia āta arotahitia, tērā rānei ka tohatoha kia whakaitia ai ngā āhuatanga tōkeke kore o te wā. E whakapono ana mātou he nui ake te māramatanga e taea ai e Te Pātaka Whaioranga te whakarato mai mō ngā whanonga e panoni ana e pā ana ki te whakangao rongoā i Aotearoa nei. He mea nui ngā āheinga me te raukaha mō te tōkeke, me te matawai huapae hoki hei tautoko i tēnei mahi.

Kua whakaaetia e te arotake he mea tino nui te haere tonutanga o te whakarato rongoā. E whakaraerae ana a Aotearoa ki ngā panonitanga o te ao e pā ana ki te tono me te whakarato o ngā rongoā. He uaua i ētahi wā ēnei panonitanga te matapae.

I pai te mahi a Te Pātaka Whaioranga ki te aroturuki, ki te whakahaere hoki i ngā take taputapu i te taha o ngā kaiwhakarato rongoā kia iti noa ngā wā ka pau ngā taputapu. He ahakoa ia, kua pau ngā taputapu i ētahi wā me te aha ka tino tutū te puehu me te pāngia pāhikahikatia o ngā taupori whakaraerae.

I roto i te horopaki o te kōpaka o te ao e kino haere ake nei mō ngā rongoā me ngā rongoā āraimate me te haere tonutanga o ngā whakatōhenehene i ngā tīni whakarato ko Kowheori-19 te take, ka piki haere ngā tūraru ka pāngia mai ngā tūroro e ngā raru whakarato. E ai ki te arotake he kēhi mō tētahi tūranga tiketike mō Te Pātaka Whaioranga hei kaitohutohu mā Te Kāwanatanga mō ngā tūraru tīni whakarato.

Te mana whakahaere me ngā whakaritenga kawenga takohanga

Me mārama ake ngā herenga tōkeke i roto i ā Te Pātaka Whaioranga whāinga, me ārahi hoki Te Pātaka Whaioranga e ngā mātāpono o te pūnaha hauora hou. Kia pērā he panonitanga ki te ture ka hiahiatia. E mahara hoki ana mātou ka pai ake mā ētahi atu umanga ētahi o ngā mahi a Te Pātaka Whaioranga e mahi, engari me whakatū he tūranga hou mō Te Pātaka Whaioranga hei kaiaroturuki mō ngā tīni whakarato e ai ki te kōrero i runga, i raro i Te Taiao Whakahaere o Te Pātaka Whaioranga.

I tiro atu te arotake ki te tōtika o ngā whakaritenga mana whakahaere me ngā whakaritenga kawenga takohanga a Te Pātaka Whaioranga, ā, inarā hoki ki te poari, ki āna haepapa me tāna mahi whakahaere i Te Pātaka Whaioranga. I tautohu mātou me kaha ake te aronga a tā te poari whakahaere ki te mahi matua o Te Pātaka Whaioranga, arā ki te aromatawai me te utu i ngā rongoā me te whakarite kia mahi tahi ai, kia tōtika ai hoki te mahi a Te Pātaka Whaioranga o roto i te pūnaha hauora hou. Ka tiro atu anō hoki ki ngā rōpū whaikupu, e tautoko ana i te poari i roto i tāna wāhi ki tana tūranga mana whakahaere. E mahara ana mātou me kaha ake te wāhi ki te Consumer Advisory Committee (CAC) mō te tūranga mana whakahaere engari, kia pērā me kopou ōna mema e te Minita i runga i te whitiwhiti kōrero tahi ki te poari. Me whakaae te korahi me ngā here o ā te CAC mahi e te Minita. Mā reira tukuna ai he tohu kaha me noho tūhāhā ngā whakauru kōrero a ngā kiritaki, ā, e kitea ana kia pērā, i ā Te Pātaka Whaioranga manakohanga o te rā. E whakaaro ana mātou, i te mutunga iho, koinei te tino painga anō hoki mō Te Pātaka Whaioranga.

Kua kitea e mātou te whai tikanga o tētahi rautaki rongoā hou ā-pūnaha kia tukuna ai he anga mō roto mai rā te mahi a Te Pātaka Whaioranga. Kua whakaaroaro whānuitia kua hapa te rautaki onāiane nā ngā panonitanga e pā ana ki ngā rongoā me ngā rāngai hauora whānui i roto i ngā tau 15 kua pahure. E whakaaro ana mātou kia tere te haere o te whakahou i te rautaki me te whakawhitiwhiti kōrero ki te hunga whai pānga.

I tautohu mātou i te hiahia kia pai ake te matawai huapae ā-pūnaha kia kimihia ngā ia e puta haere nei taiwhenua mai, o te ao mai, mēna he mea e tika ana kia utua. Ahakoa kei ētahi hanumitanga o te Manatū Hauora (te Manatū), Health NZ me te Mana Hauora Māori te haepapa matua mō tēnei mahi, me whai wāhi hoki Te Pātaka Whaioranga. E mea ana hoki mātou me nui ake ngā pārongo kia tohatohaina puta noa i te pūnaha hauora, me tōkeke ake hoki te whai kanoahi a ngāi Māori, a te hunga moutere me te hunga whaikaha o roto o ngā kapa me ngā komiti o Te Pātaka Whaioranga ake.

Me panoni hoki e Te Pātaka Whaioranga he pēhea tāna whakaaroaro me tāna whakahaere i te matatapu. Ko Te Tai Ōhanga, Health NZ me Te Mana Hauora Māori me mahi tahi kia mōhio ai rātou he pēhea te whakangao i te moni tūmatanui, ā, he aha ngā hua e puta ai i Te Pātaka Whaioranga. E whakaponono ana te arotake ka taea tēnei te tutuki me te kore i whakamōrea i ngā tikanga matatapu e hiahia ana ngā umanga mahi rongoā.

Ngā tūtohu

Ko te arotake e tohutohu mā te Minita:

- e panoni i te Pire Pae Ora (Healthy Futures) kia mau ai kei roto i tā Te Pātaka Whaioranga whāinga mō ngā hua hauora pai katoa me ngā hua hauora tōkeke mō ngāi Māori me ētahi atu taupori
- e whakamārama te kawatau, ki te whai Te Pātaka Whaioranga i ngā hua hauora pai katoa me ngā hua tōkeke, me mahi tahi ia ki Te Manatū, ki Health NZ, me te Mana Hauora Māori
- e whakarite ko ngā tikanga ārahi katoa o te pūnaha hauora kei roto i te Pire e hāngai ana ki Te Pātaka Whaioranga.
- e panoni ngā mahi a Te Pātaka Whaioranga kia:
 - whakawhitia te whakamahi haepapa o ngā rongoā ki Health NZ me Te Mana Hauora Māori
 - whakarahia te wāhi ki a ia hei umanga tohutohu mō te whakahaumarutanga o te whakarato rongoā
- āminetia me kopou ngā mema o te Consumer Advisory Committee e te Minita
- tonotonoa Te Manatū kia whakaahutia he rautaki rongoā hou me te whakawhitiwhiti kōrero ki te hunga whai pānga (tae ana ki ngāi Māori, te hunga moutere, te hunga whaikaha) mō ngā kiko o te rautaki, i roto i ngā marama 12 e whai ake nei
- herea Te Pātaka Whaioranga ki te whakarite i āna herenga kirimana kia kore ai e aukatia te tohatoha o ngā pārongo hokohoko e āhua tapu ana ki ngā umanga matua aroturuki pēnei i Health NZ / Te Mana Hauora Māori, Te Tai Ōhanga
- herea Te Pātaka Whaioranga kia whakapai ake te tuwheratanga me te ara māmā ki āna pūnaha, ki āna tukanga, ki āna rauemi, me āna whakawhitiwhiti whakaaro kia tukuna ai te hunga whaikaha ki te whai wāhi me te tuku kōrero i runga i te mana taurite
- tohutohua Te Pātaka Whaioranga, me ētahi atu umanga nō roto mai i te rāngai hauora kia arotaketia he pēhea te whakamahi i ngā huarahi rerekē ki te mahi, i whakamahia ai i te urupare ki Covid-19, ki ngā mahi o ia rā, tae ana ki te mahi tahi, ki te mahi tere, ki te tohatoha raraunga, me te whakamahi i ngā tukanga e koutata ana.

Tā Te Pātaka Whaioranga tukanga whakatau

Kua kitea e mātou kāore ngā tukanga whakatau a Te Pātaka Whaioranga i whai atu i ōna ake tohutohu ā-roto i ngā wā katoa. Waihoki, ka taea e ai kia noho tuwhera ake, mārama ake hoki, ā, ka taea e aua tukanga te whakakaha ake, te whakatōtika ake hoki te aronga atu ki ngā whakaaroarotanga tōkeke.

E toru ngā huarahi i whāia ai e mātou kia mātaitia tā Te Pātaka Whaioranga tukanga whakatau:

- He pēhea tāna whakamahi i ngā taputapu tātari mō te whakatau, he pēhea anō hoki tāna whai atu i tāna ake tukanga aromatawai rongoā i tautuhi kētia. I whakamahi mātou i ngā rangahau whakapūaho e ono i aromatawaitia ai e Te Pātaka Whaioranga, ki te aromātai mēnā e hāngai pū ana te aromatawai ki tā Te Pātaka Whaioranga ake tohutohu ā-roto. Ko te kanorau o ngā rangahau whakapūaho i āta kōwhiritia ai kia tukuna mai he māramatanga ki te pēheatanga o te haere o te aromatawai i ngā tono me te kōwhiri i ngā whāinga tōmua hei utu, i roto i te mahi o ia rā, o ia rā, ka mutu, i roto i ngā wāhi haumanu rerekē.
- He pēhea tāna mahi i ngā whakatau ā-utu, tae ana ki te pātai mā wai te tātaritanga e arotake, ko wai ngā reo i rangona i roto te tukanga whakatau, ā, he pēhea te whakamōhio i ngā whakatau ki te marea.
- I tiro atu mātou ki te roanga ake i tika ai ngā whakauru kōrero ki te tikanga whakatau, inarā hoki ngā whakaaroarotanga tōkeke - i tirohia ko ngā whakauru kōrero pēnei i ngā pūrongo e pā ana ki tā Te Pātaka Whaioranga factors for consideration framework, i ngā pūrongo e pā ana ki te aromatawai hangarau, i ngā putunga kōrero whāinga tōmua me te pepa tukanga whakatau kotahi.

I te nuinga o te mahi, ka kitea e mātou he tukanga pukapuka tīmokamoka, i kore ai e mau pūmau i ngā wā katoa ki te tohutohu ā-roto me te kore i whai i te aronga mana whakahaere e kaha ana. Hei tauira, mā te tohutohu ā-roto e tohutohu he tātaritanga motuhake e whakatauritea ai ngā utu me ngā whai painga mō ngā rōpū taupori rerekē mēnā e tinga ana mā te tōkeke kore e puta ai he rerekētanga nui. Ahakoa he mōhio tā Te Pātaka Whaioranga ko ngāi Māori, ko te hunga moutere me ngā rōpū kia āta arotahia ko ngā mea e pāngia pāhikahikatia e te mate huka me te mate pukupuku pūkahukahu, kāore i aro atu ia ki tēnei meka i roto i ngā tātaritanga i arotaketia e mātou. Ka kitea hoki te whakawhirinaki ki te whakamahia o ngā pārongo taupori mai i ngā whakamātau haumanu i tukuna mai ai e ngā umanga mahi rongoā, tē whakaaroaro ai i ngā āhukatanga o te taupori o Aotearoa. Ka pā atu anō hoki tēnei ki tā Te Pātaka Whaioranga tuku i ngā hua tōkeke.

Ko ngā tukanga i hangaia ai ki te aro atu ki te tōkeke kāore i mahi pērā, ā, he uaua anō hoki ki te mōhio pū mēnā kua whakatauria he whakatau. I te nuinga o te mahi ka kitea e mātou mā ngā rangahau whakapūaho, ko te aronga ko 'te pai mō te nuinga', ā, e marohi ana tēnei mā ngā hē me ngā hapa i roto i tā Te Pātaka Whaioranga tukanga whakatau e nui ake ai pea ngā tōkeke kore.

Ka tiro atu anō mātou me te karu hōmiromiro ki ngā āhukatanga hei whakaarotanga me te kitea he whānui rawa rātou me te korenga o tētahi tukanga ōkawa ki te aromātai he pēhea te whakamahia o rātou. He uaua anō hoki te mōhio mēnā e whakamahia ana rātou puta noa

i ngā tono katoa, ā, i roto i ngā wā katoa. Mā tā mātou tātaritanga ka kitea ahakoa kua whakamahia kē ngā āhuatanga hei whakaarotanga, kāore he tino rerekētanga ki te hua ka whakarārangitia ana te tono hei kōwhiringa i runga i te rārangi whakangao.

Mēnā e tiro ana i te nuinga o te mahi ka whakaaroarotia ana he tono e Te Pātaka Whaioranga me whakanoho e ia tētahi anga tātari e pāhekoheko ana ki te aro atu ki ngā take nā te arotake i tautohu. Me mārama ake anō hoki he aha ngā kai kei roto i 'tētahi whakatau', ā, e hiahia ana mātou kia kite i tētahi tukanga whakaū e mārō ana e tautoko nei i te poari i roto i tāna mahi mana whakahaere.

Kua kitea anō hoki e mātou te hiahia kia nui ake ngā reo kanorau i roto i te tukanga whakatau tae ana ki ngā reo o tōna Consumer Advisory Committee, o tōna Pharmacology and Therapeutic Advice Committee, o Te Rōpū Whaikupu Māori, o ērā atu o ngā komiti mātanga me ngā māngai mō ngā tūrora / kaitiaki.

He āheinga ki te whakapai ake i te whakawhitiwhiti kōrero, ki ngā kaitono, ki te marea anō hoki - kāore i te mārama ngā wāhanga rerekē o te tukanga aromatawai ki te marea me tā rātou whakawhirinaki i tā Te Pātaka Whaioranga pae tukutuku hei puna pārongo. E pōraruraru tonu ana mātou mō te āheinga o Te Pātaka Whaioranga kia mārama kehokeho tāna whakapuaki i te kaupapa mō āna whakatau, ā, e marohi ana mātou kia whai rātou i tētahi huarahi tukuna wawe mō āna whakatau, tē tatari kē ai ki ngā tonotono i raro i te Official Information Act. I tua atu i tērā, e marohi ana mātou ko te āhua o tēnei tukuna, he tauākī kua whakatātauiratia, kotahi noa te whārangi, e whakatakoto ai i ngā take mō tētahi whakatau tae ana ki, mēnā e hāngai ana, te nohanga a te rongoā i runga i te rārangi kōwhiringa whakangao.

Ngā tūtohu

E tūtohu ana te arotake ki te Minita kia tohutohua Te Pātaka Whaioranga ki te:

- whakaahu i tētahi anga tātari e pāhekoheko ana hei aromatawai i ngā rongoā, ā, kei roto rā:
 - he tātaritanga utu-whai painga pai ake tae ana ki ngā wāhanga ā-whakarato i whakapakaritia
 - he tātaritangi tōkeke pakari ake i roto i āna tukanga whakatau katoa
 - he arotake, he whakahou anō hoki i ngā āhuatanga hei whakaarotanga kia whakaritea ai he tika te anga tātaritanga mā tā rātou whakamahinga, mā reira e kitea ai he pānga whai kiko ki ngā hua ka puta i ngā whakatau utu, ka mutu, ka anga whakamua tā te umanga whāinga tōkeke
 - he anga ōkawa ake hei whakaaroaro i te whakaraupapatanga o ngā kōwhiringa i runga i te rārangi whakangao, he mahi e mahia nei i tēnei wā e ngā kaimahi a Te Pātaka Whaioranga, me te kimi hoki he nui ake te whakauru kōrero mai i ōna komiti whaikupu
 - kia whānui te titiro, me mārama ngā mahi kei ia wāhanga, kei ia wāhanga o te tukanga whakatau, tae ana ki te pātai he aha ngā pārongo kia whakaaroarotia ka whakaritea ana ngā pukapuka hei hāpai i ngā whakatau

- He whakahaere pakari ake a te poari mō ngā tukanga whakatauranga e pā ana ki te whakangao rongoā, me te aro atu hoki ki ngā mea kāore i utua i te taha o ngā mea i utua. Me kite kei roto:
 - he aroturukitanga whakaū kōunga e haere tonu ana mō ngā tukanga whakatauranga whakangao
 - ngā aromātai e auau ana mō ngā pānga ka puta i ngā whakatauranga whakangao me te whakaū ko te Hōtaka Rongoā kei te anga whakamua hoki i ā Te Pātaka Whaioranga whāinga, tae ana ki ērā mō te whakatutuki i ngā hua hauora tōkeke.

Ngā rongoā mate pukupuku

Ko te mate pukupuku ko te take tuatahi o te matenga i Aotearoa, ā, nā te pakeke haeretanga o te taupori e whakapaetia ai ka piki ake te nui o te tangata ka pāngia mai ai e te mate pukupuku. Ko ngāi Māori, ko te hunga moutere, ko ērā e pāngia nei e te mate hinengaro me te hunga whaikaha, he kino ake, he pāhikahika anō hoki o rātou wheako e pā ana ki ngā hua ā-mate pukupuku. Mō ngāi Māori neke atu i te hauwhā o ngā matenga katoa, ko te mate pukupuku te take. E whakaaturia ana e tētahi rangahautanga o nā noa nei e haere tonu ana te kino ake o te pāpātanga whakaora o ngāi Māori, tērā i ērā ehara i te Māori mō tata ki te katoa o te nuinga o ngā mate pukupuku e kitea noatia. Ko te take ko te korenga o te tōkeke e pā ana ki ngā huarahi pāpori ki te ora, ko ngā rerekētanga e pā ana ki te āheinga ki ngā ratonga mate pukupuku, me te korenga o te tōkeke e pā ana ki te maimoatanga mate pukupuku. Kia ngāwari te kī atu, e rua whakareanga ake te tūponotanga o te matenga o ngāi Māori i te mate pukupuku, tērā i ērā ehara i te Māori.

Nā ngā kōkiritanga pūtaiao mō ngā rongoā mate pukupuku ka maimoatia pea te nui ake o te tangata. Engari he nui te utu o ēnei rongoā hou, ā, kāore pea ētahi e tōtika ake ana hei maimoa hei whakaora anō hoki i te mate pukupuku. Ko ētahi o ngā ia ko te piki haere o te nama o ngā rongoā e whakaahutia nei, ko te taunakitanga ngoikore ake mō ngā pai e hiahia ana ngā rōpū whakarite (inarā hoki i te Hononga o Amerika).

Ko te kaupapa matua o tētahi umanga mahi rongoā, he whakaahu, he whakatairanga, he hoko atu me te whai hua āna huataonga rongoā. Hei whakatairitenga, ko te mahi matua a Te Pātaka Whaioranga, he aromatawai i ētahi huataonga he auau tā rātou whakataetae i a rātou anō, kia kōwhiritia he aha ngā rongoā kia hokona, he aha hoki te utu, kia ea ai ngā hiahia hauora o ngā tāngata o Aotearoa me te whai i tāna tahua pūmau. I te mutunga iho ko te hua o ēnei kaupapa e rua, he renarena - he hua pokerehū nā ngā tauhokohoko mō ngā rongoā kia utua i roto i tētahi tahua e herea nei.

Kāore e kore, kei te whētōtō a Aotearoa i ērā atu whenua mō te whakarato i ngā rongoā mate pukupuku. E whakaatu ana ngā rangahautanga nō nā noa nei, e whānui ake haere te angotanga, inarā hoki i waenga i Ahitereiria me Aotearoa. Kei raro Te Pātaka Whaioranga i te pēhitanga a ngā umanga mahi rongoā, a ngā tūrora, a ngā rōpū kōkiri me te hunga pāpāho kia utua ēnei 'rongoā e ngaro ana'. Heoi anō, me uaua ka kitea i roto i ēnei kōrerorero mō te āheinga ko te whakaaroarotia o ngā whai painga hauora, ngā tūraru, ngā utu, me te pāpātanga e tinga ai te puta mō ngā hua hauora ā-taupori.

E ōrite ana te tukanga aromatawai a Te Pātaka Whaioranga mō ngā rongoā mate pukupuku ki tērā mō ngā rongoā ehara mō te mate pukupuku. Ko te aweretanga anake ka tīmata Te Pātaka Whaioranga kia aromatawaitia he tonono mō tētahi rongoā mate pukupuku i mua i te tukuna atu o te whakaaetanga a MedSafe. I tiro atu te arotake mēnā he tika te tukanga aromatawai, ā, mēnā, e ai ki te marohitanga a te hunga whai pānga, me noho tētahi pūtea motuhake āraitia mā ngā rongoā mate pukupuku. Ko te whakatau a te arotake me whakaaroaro ngā rongoā mate pukupuku pēnei i ērā atu rongoā. Me noho te tino arotahi ki te taumaha o te māuiui, ki ngā huarahi maimoatanga kē atu, ki ngā utu mō ngā whai painga, ā, ka taea pea te ārai te pūtea mō te mate pukupuku te ārahi ko te waiho tōmuri ērā atu māuiui.

E kaute ana ngā maimoatanga mate pukupuku i te nuinga o te utu hou a Te Pataka Whaioranga mō te whakangao, engari ko te nama o ngā rongoā e wātea ana he wāhanga kotahi anake o te maimoa i te mate pukupuku. He whāinga tōmua a te kāwanatanga ki te whakapai ake i te maimoatanga mā ngā ara Faster Cancer Treatment. He wāhi i reira ki Te Pātaka Whaioranga, ā, me mahi tahi ia me Te Aho o Te Kahu, me Health NZ hoki kia whakaritea ai ka whiwhi ngā tāngata o Aotearoa i te maimoatanga pai katoa puta noa i ngā ratonga mate pukupuka whānui, kua ko te rongoā noa iho.

Ngā tūtohu

Kei mua i te aroaro o Te Pātaka Whaioranga ko te pātai pakeke, he pēhea te whakahaere i te mate pukupuku i te taha hoki o ērā atu māuiui me utu e ia. Ko ngā rongoā mate pukupuku he momo kotahi noa iho o ngā maimoatanga mō te mate pukupuku, ā, me tūpatō kia kore ai e kaha rawa te whakangao i ngā rongoā me te tīkapetia o ērā atu ratonga mate pukupuku.

E tūtohu te arotake i te Minita ki te:

- whakaae me whakaaroaro ngā rongoā mate pukupuku pēnei i ērā atu rongoā. Me noho te tino arotahi ki te taumaha o te māuiui, ki ngā huarahi maimoatanga kē atu, ki ngā utu mō ngā whai painga
- mātai i tā te arotake whakaaro ai, mā te āraitia o te pūtea mō te mate pukupuku ka waiho tōmuri ai ērā atu māuiui
- tohutohu ki Te Pātaka Whaioranga me Te Aho o Te Kahu kia whakaahutia he rangapū kia taea ai he mahi tahi pai ake ki te rāngai hauora mate pukupuku, me te tino aronga ki te āheinga tōkeke ki ngā rongoā mate pukupuku i utua.

Ngā māuiui me uaua ka kitea

Ahako te ingoa, e kitea āhua whānuitia ngā māuiui me uaua ka kitea hei rōpū, engari ka pā ia māuiui, ia māuiui ki te tokoiti o te tangata. Ko te nuinga he mate ā-ira, arā ka whakaheke mai i tētahi reanga ki tētahi atu i roto i te whānau, nō reira kua pāngia mai te tangata mai i te whakairatanga. Ko te hāwhe pea o ērā kua pāngia mai e tētahi māuiui me uaua ka kitea he tamariki, ā, i te nuinga o te wā ka noho te māuiui mō te roanga o te ao, he mea tāngenge, me te aha he auau te matenga wawe. He iti noa ngā māuiui me uaua ka kitea kia taea ai te maimoa i tētahi maimoatanga he pono te kī he tōtika. Mō ērā kei a rātou he kōwhiringa maimoatanga, i te nuinga o te wā he nui te utu, he auau hoki kāore rātou e eke ki te pae taunakitanga o ngā maimoatanga mō ngā māuiui e kitea noatia. Kei mua i te aroaro o te tangata e pāngia nei e tētahi māuiui me uaua ka kitea ko ētahi wero pāhikahika mō te whāwhā i te pūnaha hauora, hei tīmatatanga mō te nuinga, ko ngā whakatau hē me te nui o ngā maimoatanga - ko ētahi ehara i tika - nā te tokomaha o ngā mātanga i mua i taenga atu ki tētahi whakatau.

He nui ngā pāpātanga ki te kounga o te ao o te tangata, whai tinana mai, pāpori mai (me tērā o ō rātou whānau me ō rātou kaitiaki), e ai ki te tatauranga o ngā tāngata takitahi e 300 i tuhia ai i te tau 2019 e te rōpū kōkiri Rare Disorders New Zealand. I kitea rā e 75 ōrau o te tangata he āhua uaua, he uaua rawa rānei te kite, te rongo, te neke rānei; e 80 ōrau kua ngau kinotia e te whakaiti o te whiwhinga pūtea, ā, e 30 ōrau kāore he mahi, nā te māuiui te take; e 35 ōrau he auau te pōuritanga me te tiwhatiwha; e 31 ōrau e whakaaro ana tē taea te aha kia whakaoratia ō rātou raru; e 60 ōrau e whakaaro ana he kino te whakawhiti kōrero i waenga i ngā kaiwhakarato ratonga; e 40 ōrau kāore e taea te utu te maimoatanga i tautuhitia; ā, e 49 ōrau ka whakapau neke atu i te rua hāora ia rā mō ngā mahi ā-māuiui.

Waihoki, ka tukuna he wero tōkeke e motuhake ana e ngā māuiui me uaua ka kitea. I tua atu i ngā aukati kia arotia e ngā tāngata e pāngia nei e ngā māuiui me uaua ka kitea, tae ana ki te āheinga ki te tautiaki hauora me ngā rongoā, he uaua rawa atu ki te tokomaha te whai whakatau. E mōhio ana mātou mēnā he tōkeke kore te āheinga ki te tautiaki hauora ka puta ngā pāpātanga pāhikahika e pā ana ki ngā āheinga kia whakatauria ki tētahi māuiui me uaua ka kitea mō ngā pāpori tāngata whenua, mō te tangata e noho taiwhenua nei, e noho i ngā wāhi taratahi rānei, mō ngā mātāwaka tokoiti me ērā e noho nei i raro i te taumahatanga o te pōhara.

I tiro atu mātou ki tā ērā atu whenua e mahi nei me te mātāi he pēhea tō Te Pātaka Whaioranga huarahi ki te aromatawai ki te utu hoki i ngā rongoā māuiui me uaua ka kitea. E mātāi ana mātou i te korenga o tētahi rautaki taumata teitei, tētahi tikanga ōkawa rānei mō ngā māuiui me uaua ka kitea, e pā whānui ake ai ki tua atu i Te Pātaka Whaioranga noa iho, ā, ka mātāi hoki mātou i te hiahia kia whakapaitia ake te mahi a te Pharmac Rare Disorders Advisory Committee, hei tauira, mā te whakauru i ētahi atu reo o ngā mātanga me ngā tūrora. Kua whakaaroarotia anō hoki e mātou ngā kitenga o te aromātai tōmua, nā Te Pātaka Whaioranga i utu, mō ngā māuiui me uaua ka kitea, ā, kei reira he tūtohu e toe ana tae ana ki te hiahia kia whakatū te matawai huapae e pai ake ana mō ngā māuiui me uaua ka kitea. Pēnei i te wāhanga mō te tukanga whakatau e mātāi ana mātou me whai wāhi ngā tūrora i roto i te tukanga whakatau, ā, kia whakapūataata ake taua tukanga.

Ngā tūtohu

Ka whakataumahatia te take o rongoā māuiui me uaua ka kitea nā te piki haere o te nama o ngā rongoā hou he nui te utu, e whakamahia nei hei maimoa i ēnei māuiui. Pērā i ētahi atu whenua, tē taea te utu e Aotearoa ngā rongoā katoa, ā, ka whakararutia pea tō tātou āheinga ki te tohetohe i ngā utu iti ake, nā te rahi iti ake o tō tātou nei whenua. Heoi, ki te hiahia kia utua he maha ake o ēnei rongoā, me whakaaroaro kei hea, i roto i te pūtea whānui mō te hauora, te ahunga mai o taua moni. Kāore he huarahi māmā hei whai, nō reira ko ā mātou marohi he whakarahinga whai kiko o te mahi o te wā e mahia nei e Te Pātaka Whaioranga.

E tūtohu te arotake ki te Minita kia tohutohua te Manatū ki te:

- ārahi i te whakaahutia o tētahi rautaki māuiui me uaua ka kitea kia rurukutia ngā whakapau kaha kia atā arotahia kia whakapaitia ake hoki ngā ao o te tangata e pāngia nei e ngā māuiui me uaua ka kitea. Ko te rautaki me:
 - whakaae ki tētahi tikanga whai mana ā-Aotearoa nei mō tēnei mea, te māuiui me uaua ka kitea
 - tiro ā-pūnaha i runga i te manawanui kia whakaritea he āheinga tōkeke pai ake kia tukuna ai ngā ratonga hauora mai i te whakatau rā anō ki te maimoatanga me ētahi atu manapou
 - whakaaroaro te wero e pā ana ki te utua o ngā rongoā mō ngā māuiui me uaua ka kitea, me te aro atu ki te piki haere o te raru me te pāpātanga o tērā āhuatanga ki ngā ratonga hauora whānui ake.

E tūtohu ana te arotake ki te Minita kia tohutohua Te Pātaka Whaioranga ki te:

- whakapūmau katoa i ngā tūtohu o te aromātai tōmua nā Te Pātaka Whaioranga i utu:
 - Me hui tahi te Rare Disorders Advisory Committee o Te Pātaka Whaioranga, ā, kia pai te auau o te hui kia mahi ai, kia whakaaroaro ai hoki/rānei i te matawai huapae
 - Me whakaatu Te Pātaka Whaioranga i tāna whakatutuki i te tūtohu kia auau ake āna kōrero ki ngā kaiwhakarato e kimi tonu ana
- tautoko i te heamana o te Rare Disorders Advisory Committee kia whakaritea te pōwhiritia o ngā pūkengatanga tika kia tukuna he whaikupu mō ngā tonu mēnā kāore he tangata nō te komiti e mātau ana ki taua āhuatanga motuhake. Tērā pea me whakauru mai ngā mātanga nō whenua kē atu
- whakauru i te wheako o te tūrora e pāngia nei e ngā māuiui me uaua ka kitea ki roto i te tukunga whakatau
- whakarahi i te mahi a te Rare Disorders Advisory Committee ki te aroturuki, ki te arotake hoki i ngā rongoā kātahi anō ka utua, hei ine i te painga o rātou. Ka tutuki pea tēnei mā te whakaahutanga o tētahi rēhita mō ngā rongoā i utua
- whakapai ake te pūataatanga o ngā whakatau e hāngai ana ki ngā tonu mō ngā māuiui me uaua ka kitea, tae ana ki ērā i mahia ai i raro i ngā āhuatanga rerekē.

- whakamana i te āta whakaarotanga e whakamahia nei i tēnei wā i roto i te tukanga āhuatanga rerekē kia whakaheke ihotia ai ngā aukati ki te āheinga mō ngā māuiui me uaua ka kitea, tae ana ki te whakahaere haumanu rahi ake.

Rongoā āraimate

E whakahaeretia ana e Te Pātaka Whaioranga te aromatawai me te hoko mai i ngā rongoā āraimate, he mahi i riro mai ai i a ia i te Manatū. Tono ai Te Pātaka Whaioranga mō te whakaratonga o ngā rongoā āraimate i te hurihanga o ia toru tau. E aromatawaitia ana ngā rongoā āraimate hou e Te Pātaka Whaioranga, ā, e whakataetae ana rātou ki ngā rongoā kia utua. I tiro atu mātou mēnā tā Te Pātaka Whaioranga huarahi hei hoko mai i ngā rongoā āraimate e hāngai ana ki ngā whāinga tōmua hauora tūmatatanui o Aotearoa. Ki tō mātou tirohanga, auare ake.

Kua tautohutia ēnei pōrahurahu mō ngā whakaritenga rongoā āraimate.

- He renarena i waenga i Te Pātaka Whaioranga me Te Manatū me whakatū e tēhea umanga te kaupapa here ā-motu ko ēhea ngā rongoā hei hoko, ā, he aha o rātou āhuatanga māraurau. I roto i ngā whenua i tirohia ai e mātou ka riro tēnei mahi mā tētahi umanga matua mō te hauora tūmatatanui mā tētahi Minita rānei, i tohutohua ai e ngā mātanga. Nā tā te rongoā āraimate mahi hei whakarite, hei tiaki hoki i te hauora tūmatatanui, he kaha te tautoko kia neke tēnei mahi ki te Manatū (ā, i te mutunga iho ki te Interim Public Health Agency hou, māna e whakaahu he kaupapa here, he rautaki hoki o roto i te Manatū).
- Ehara i te rawaka he pukapuka māramatanga i waenga i te Manatū, i ngā Poari Hauora ā-Rohe me Te Pātaka Whaioranga, ā, mā reira aukati ai tō te Manatū āheinga ki te whakaaweawe i ā Te Pātaka Whaioranga whakatau. Kia pēra me auau ngā hui tahi o Te Manatū me Te Pātaka Whaioranga, ā, ina hiahiatia ana, ka whakahoutia te tuinga, engari kāhore kau he arotake whai tikanga ā mohoa nei. Ki tō mātou mōhio, kāore anō kia whakamahia ā mohoa nei e aua umanga e rua te tukanga whakakaha mō ētahi taupatu, tautohe rānei, ahakoa ō Te Manatū pōrahurahu mō ētahi o ā Te Pātaka Whaioranga whakatau.
- Kei te āhua nei o te whakawhanaungatanga i waenga i ngā umanga e rua te angitūtanga o te pukapuka māramatanga, engari he marore taua whakawhanaungatanga ahakoa te piki haere nei.
- Kāore he māngai mō Te Manatū i runga i tā Te Pātaka Whaioranga Immunisation Advisory Committee, he kaimātakitaki kē noa iho.
- He ōrite tā Te Pātaka Whaioranga huarahi tukanga whakatau ki te utu i ngā rongoā āraimate, tērā ki te utu i ngā rongoā, ahakoa ngā tino rerekētanga i waenga i ngā mea e rua.
- Ko te āhua nei kāore Te Pātaka Whaioranga e āta aro atu ana ki ngā whakaaroarotanga tōkeke i roto i āna tukanga whakatau.
- Kua tautohu ētahi take tīni whakarato mō te rere tahi o te matapaetanga rongoā āraimate, te whakarato me te tono. E pā ana ēnei take ki te pūnaha hauora whānui, ā, e ai ki ngā arotake motuhake e rua nō nā noa nei me whakapai ake te whakahaeretia o ngā tīni whakarato me te aritanga o ngā taputapu.
- He pīroiroi rawa te kawenga takohanga mō te tīni whakarato, ka mutu, kāore te haepapa e noho ana ki tētahi rōpū anake mai i te tīmatanga ki te whakamutunga. Kāore i te mārama ngā mahi me ngā haepapa.

Ngā tūtohu

E tūtohu te arotake ko tā te Minita:

- he whakawhiti i te whakaraupapatanga o ngā rongoā āraimate me ō rātou āhuatanga māraurau ki te Interim Public Health Agency, kātahi anō ka whakatūria
- he tohutohu i te Interim Public Health Agency ki te whakaaroaro i te tōkeke hei wāhanga o ngā tukanga māna e whakapūmau
- he tohutohu i Te Pātaka Whaioranga kia tohetohea te utu, te whakarato me ngā ritenga o te whakarato, engari kē, ehara mā rātou e whakatau ko tēhea ngā rongoā ārai mate kia rārangitia i te hōtaka, e whakatau rānei ngā āhuatanga māraurau
- he whakawhiti haere ēnei whakaritenga me te tukuna he wā rawaka kia taea ai te Interim Public Health Agency te whakatū ngā āheitanga e hiahiatia ana
- he tohutohu i te Manatū, i te Interim Public Health Agency, i Health NZ me Te Pātaka Whaioranga kia whakahoungia te pukapuka māramatanga hei whakaata i ngā tūranga me ngā mahi e mārama ana, tae ana ki te mana o te Interim Public Health Agency ki te whakarite kia tika i ngā wā katoa te hōtaka rongoā āraimate, ā, e hāngai ana ia ki te hiahia hauora o ngā tāngata o Aotearoa
- he tohatoha i ngā haepapa whakahaere mō te katoa o te tīni whakarato rongoā āraimate ki Health NZ
- he tohutohu i Health NZ kia mahia he mahi kaupapahere hei hoahoa i te pūnaha e hiahiatia ana kia whakaritea he wātonu te aroturuki matawhānui i ngā rongoā āraimate i roto i te tīni whakarato.

Ngā pūrere hauora

I te tau 2012 kua hoatu ki Te Pātaka Whaioranga te haepapa ki te whakahaere i ngā pūrere hauora ā-hōhipera. Pēnei i ngā rongoā āraimate, he wāhanga o te pūtaka ka pai ake tōna āhei kia tohetohea ngā utu pai, pērā tonu i tāna mahi mō ngā rongoā. Heoi, he pōturi ake, he uaua ake te whai i ngā penapenanga pūtea, tērā i tā Te Pātaka Whaioranga i whakaaro ai.

I te tekau tau kua pahure, ka whakapau kaha ia ki te whakarārangi i ngā pūrere hauora katoa e whakamahia nei i roto i ngā hōhipera me etahi atu wāhi hauora (hei tauira, ko ngā taputapu nā tētahi poari hauora ā-rohe i hoatu kia whakamahia ā-kāinga nei e ngā tūrora) me te hanga kirimana ki ngā kaiwhakarato mō te tukuna atu o aua taputapu. He mahi nui ēnei, engari nā te rahi o te mahi i hiahia ai me kaha ake te āta aro atu a Te Pātaka Whaioranga ki te whakahaere i ngā huarahi o te wā, tērā i tāna kimi huarahi hou hei penapena pūtea.

He tino whānui ngā momo taputapu e kīia nei ko ngā pūrere hauora - ngā mea katoa mai i ngā ūkui, i ngā tākai me ngā kāone hāparapara ki ngā ia-tuku rīwhi, ki ngā keteparaha pona rīwhi me ngā mīhini arahau. He mea nui rawa atu ēnei kia angitū ai te tautiaki hauora, ā, he pūnaha kia hokona, kia whakaputua, kia tohatohaina atu aua pūrere hauora ki ngā wāhi puta noa i te pūnaha hauora tae ana ki ngā wāhanga tūrora tūwaewae, ki ngā takotoranga tūrora ki ngā taiwhanga hāparapara anō hoki. Ko tētahi wāhanga matua o ngā taputapu ko tērā e pā ana ki te whaikaha me te whakamātūtūnga, ā, ko te takune a te Kāwanatanga kia tukuna he moni mā ngā ratonga hāpai whaikaha, kei roto rā he pūtea mā ngā taputapu whakamātūtūnga.

Kāore e kore he mahi pai tā Te Pātaka Whaioranga tīmatanga ki te whakarārangi i ngā pūrere hauora, engari kāore i te herea te hokona mai i taua rārangi, ā, ka taea e ngā hōhipera - ā, he auau te pērā - te tono mai i ā rātou ake rārangi. Me te aha, ka horokukū hoki ngā kaiwhakarato ki te tuku mana mā te hainatia mai o ngā kirimana me Te Pātaka Whaioranga.

Pēnei i ngā rongoā, me aromatawai ngā pūrere hauora hou kia kitea ai mēnā ka utua tūmatanuitia rātou. Kāore anō kia oti i Te Pātaka Whaioranga tāna mahi ki te whakatū i te tukanga kia taea ai e ia te mahi ngā aromatawai hangarau hauora mō ngā pūrere hauora, inarā hoki mō ērā pūrere he teitei te utu, he teitei anō hoki te tūraru. E whakaaro ana mātou he mea whai take te whakaotinga a Te Pātaka Whaioranga i tēnei mahi hei wāhanga o te mutu haere me te whakawhitia o ngā mahi kirimana me ngā mahi whakarārangi ki Health NZ. Ka whakaahutia tēnei mahi aromatawai hangarau hauora hei wāhanga rānei o tā Te Pātaka Whaioranga tuku ratonga ki Health NZ - he hiahia rānei tō Health NZ ki te whai huarahi kē atu - kei a Health NZ te tikanga.

Ko tā te arotake whakatau, kei raro i te pūnaha hauora i whakahoungia, kua kore Te Pātaka Whaioranga te umanga e tika rawa atu hei ārahi i te whakahaeretia o ngā pūrere hauora ā-hōhipera. Me nuku ia ki Health NZ, nāna te haepapa kia whakatūria he huarahi ā-motu mō te whakahaeretia o te whakarato o ngā pūrere hauora. Heoi anō kei Te Pātaka Whaioranga pea tētahi mahi hāpai e haere tonu ana i tēnei wāhi, arā ko te mahi i ngā aromatawai hangarau hauora o ngā pūrere hauora ā-hōhipera, mēnā e hiahia ana a Health NZ.

Ngā tūtohu

E tūtohu te arotake ko tā te Minita:

- He whakawhiti i te whakarārangi i, me te hanga kirimana mō, ngā pūrere hauora i Te Pātaka Whaioranga ki Health NZ, e noho pai ake ai ki te whakahaere i te whiwhinga me te tīni whakarato mō ngā pūrere hauora
- tohutohu ka whakatauria kei a Health NZ te tere o te whakawhitinga
- tohutohu i Te Pātaka Whaioranga ki te mahi tahi me Health NZ kia oti ai te hoahoa o te tukanga aromatawai hangarau
- tohutohu i Te Pātaka Whaioranga me Health NZ ki te pūrongo ki te Minita mēnā kei Te Pātaka Whaioranga he mahi e haere tonu ana mō ngā pūrere hauora.

Te whakatairanga i te whakamahi haepapa o ngā rongoā

E ai ki The New Zealand Public Health and Disability Act 2000 me 'promote the responsible use of pharmaceuticals' e Te Pātaka Whaioranga, engari kāore i reira he whakarākeianga me pēhea. Ko Te Pātaka Whaioranga ko te hinonga hauora anake kua herea ā-ture pēnei.

E ai ki tāna ake tikanga o 'responsible use' ka whakapau Te Pātaka Whaioranga ko tōna \$2 miriona tāra i ia tau mō ngā mahi e hāngai ana. E mātai ana mātou i konei mēnā e tōtika ana tēnei mahi, ā, mēnā anō hoki, ko Te Pātaka Whaioranga ko te umanga tika tonu kia whakamahi i tēnei mahi. Pēnei i ērā atu wāhanga, kua āta aro atu mātou ki ngā take tōkeke, ā, mēnā ka whai painga ngā wāhanga katoa o tō tātou nei pāpori i ngā rongoā i runga anō i te hiahia hauora.

I roto i tā mātou pūrongo wā poto, ka mātai mātou he tino tata te whakamahi haepapa o ngā rongoā ki tā Te Pātaka Whaioranga mahi kia whakaritea kia tōkeke te āheinga ki ngā rongoā. E hangaia ana ēnei mahi i runga i te whakawhiti kōrero kaha me te whai wāhitanga ki ngā ngaio hauora me te hapori whānui (inarā hoki ki ērā e tūtohua ai he rongoā, ki erā rānei me tūtohu he rongoā). Heoi anō, i rangona e mātou he tirohanga nō te hunga whai pānga, kāore i te ea i Te Pātaka Whaioranga āna herenga mō tēnei take. He tāpaetanga tēnei ki tō mātou āhuatanga tuatahi, arā, ka whakawhirinaki pea Te Pātaka Whaioranga i tāna pae tukutuku me ngā pāpāho papori hei ara whakawhitiwhiti kōrero me te korenga o te nui o te aro atu ki te whakawhanaungatanga me te mahi tahi ki ngā rōpū tūroro me ngā rōpū haumanu e whai pānga motuhake.

Mō tēnei pūrongo he kaha ake tā mātou tiro ki tā Te Pātaka Whaioranga mahi hei whakatairanga i te whakamahi haepapa, mai i te pārongo me te tautoko i ngā kaitūtohu rongoā, ki te whakamahi arotahi i ngā mana whakaae motuhake, me te whakatairanga pāpori ki ngā kiritaki. E tiro atu anō hoki mātou i ngā tāera o tā Te Pātaka Whaioranga mahi, tae ana ki tāna mahi tahi ki ngā hoa pātui i roto i te rāngai hauora kia tutuki ai āna whāinga tōkeke.

Ko ā mātou kupu whakatepe i tēnei pūrongo me whai tētahi huarahi whānui ake ki te whakamahinga pai katoa o ngā rongoā me te kaha o te āta aro ki te tōkeke, ki te pērā me ārahi e tētahi umanga nōna te haepapa ki te ārahi, ki te whakahaere, ki te ruruku i ngā mahi ā-ngaio, i ngā kaiwhakarato, me ngā umanga puta noa i te pūnaha hauora. E tinga ana ka noho tēnei hei mahi e tītāritia ai i waenga i Health NZ me te Mana Hauora Māori. Me aro atu Te Pātaka Whaioranga kia whakaritea te nohanga a te tōkeke hei wāhanga pū o ngā aromatawai hangarau, te tukanga whakatau pūtea me ngā whiriwhiringa.

Ngā tūtohu

Ko te nuinga o ngā mahi i tūtohutia e pā ana ki te whakamahi haepapa ka taea te kite i roto i ngā wahanga o tēnei pūrongo mō te mana whakahaere me te tukanga whakatau. E tūtohu anō hoki te arotake ko tā te Minita ki te:

- whakaae ko tā Te Pātaka Whaioranga tūranga kia whakaeke ai ia ki te taumata mō te whakamahi rongoā me āta aro atu Te Pātaka Whaioranga ki te whakarite i te aromatawaitia o ngā rongoā mā te huarahi tōkeke, me whai hoki e ia ngā mahi kua whakaaetia ka ara ake i te rautaki rongoā kua marohitia me ngā mahere mahi piriHongi.